

Любов ДУБРОВІНА,*доктор історичних наук,**член-кореспондент НАН України;***Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА,***доктор історичних наук,**професор*

ДУХОВНИЙ СИМВОЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена символу утвердження живої української мови — Пересопницькому Євангелію. Історії створення, поширення та використання видатної пам'ятки української культури вже понад 450. Вона років привертає увагу вчених — істориків, мистецтвознавців, архівістів, книгознавців-кодикологів, музеєзнавців та багатьох діячів культури. Автори у своїй статті звертають увагу на те, що високі мистецькі якості письма Пересопницького Євангелія дали право дослідникам визначити рукопис як такий, що не має собі рівних серед відомих нам давніх рукописів і палеографічних зразків за твердістю, красою, витонченістю і довершеністю. Нині

ця Книга над Книгами виконує ще й роль духовного зв'язку поколінь, віддзеркалює традиції у пам'яті людей, свідчить про багатогранність світогляду українського народу.

Ключові слова: Пересопницьке Євангеліє, рукопис, український живопис, національна святиня, православна культура.

Пересопницьке Євангеліє (ПЄ) — видатна пам'ятка української культури, неперевершений зразок українського живопису та рукописної книги «почалося єсть писати року тисяча пятьсот пятьдесят шестого, месяца августа пять на десятого», а закінчено «в лето тысячное пятьсот шестьдесят первое, августа двадцать девятого дня» — так зазначили творці своєї ґрунтовної праці в приписах до рукописної книги, першої із відомих перекладів Святого Письма на староукраїнську літературну мову середини XVI ст.

Історія створення, поширення та використання ПЄ налічує понад 450 років привертає увагу вчених — істориків, мистецтвознавців, архівістів, книгознавців-кодикологів, музеєзнавців та багатьох діячів культури та громадян, небайдужих до своєї історії.

У чому ж могутня сила цього рукопису, який донині є об'єктом уваги дослідників і продовжує хвилювати та тримати у своєму полоні українців ХХІ століття? Чому цій перлині українського книжкового мистецтва належить особливе місце в історії писемності та духовного світу України?

На ці та інші питання відповідає загадкова історія створення, побутування, значення для всього слов'янського світу ПЄ, яке, попри всі лихоліття та поневіряння, немов зачароване ангелом-охоронцем уціліло й дійшло до нашого часу.

Тільки перерахування місць зберігання книги протягом століть вражає: Пересопницький монастир, Переяславський кафедральний собор, бібліотека Переяславської семінарії, Полтавська духовна семінарія, Полтавський історико-краєзнавчий музей, заповідник «Києво-Печерська лавра» і, зрештою, з грудня 1948 р. — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

Сьогодні ПЄ зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, де працює потужна школа кодикологів, котрі професійно вивчають цей давньоукраїнський рукопис. Отже, рукописна книга розміром 380 x 240 мм, в оправі, вагою 9 кг 300 г містить 482 аркуші (964 стор.), писана на пергаменті місцевого походження (у ХVІ ст. цей матеріал був набагато міцнішим та дешевшим за папір) різними типами письма: уставом, півуставом та письмом з елементами скоропису; у ній наявне т.зв. «дробне» письмо, яким виписані всі приписки, післямови тощо. Ця книга стала символом утвердження живої української мови. Не поступається своєю унікальністю й орнаментация тексту. Різнокольорові із золотом високохудожні мініатюри, заставки, ініціали, кінцівки з українськими мотивами присутні на її сторінках. Плетінчаста та рослинна орнаментика рукопису у своїй основі є оригінальним твором українського книжкового мистецтва, має яскраво виражений місцевий характер і всіма рисами якнайтісніше пов'язана зі східнослов'янським мистецтвом. Надзвичайно вдало підібрана кольорова гама чорнил та прикрас: від інтенсивного темно-коричневого до світліших тонів, писана чорнилами, кіновар'ю, суриком, золотом та різними фарбами.

Заголовки Передмови до книги та заголовкових текстів Євангелія від чотирьох авторів виконані золотом по кіноварі; оформлені прикрасами й кінцівки текстів, Місяцеслов, Покажчики читань Євангелія на літургії тощо.

Цілком закономірно, що в рукописі є втрати, проте не тексту, а перших сторінок, де був аркуш із зображенням Розп'яття Христа, як і на оправі. На це звернув увагу ще Павло Житецький, відзначаючи від-

битки фарб від виписаних на арк. 2 заставки та великого заголовного ініціала. Він вказував на те, що композиційні схеми Пересопницького Євангелія свідчать про новаторські ідеї анонімного художника, його оригінальне потрактування декоративних прикрас. Ним було помічено, що в рослинних малюнках представлена переважно місцева флора.

Хоча збереженість рукопису можна вважати задовільною для манускрипту XVI ст., якого щодень використовували тривалий час, він, з огляду на його загальнонаціональне та духовне значення, усе ж таки потребує проведення реставраційних робіт, чищення аркушів, укріплення мініатюр, реставрації оправи тощо.

Роботу над створенням ПЄ було розпочато 15 серпня 1556 р. (День Успіння Богородиці) у Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці (нині — с. Двірець Ізяславського району Хмельницької обл.). Вказаного року було написано Євангеліє від Матфія й перша половина тексту Євангелія від Марка. Згодом роботу було припинено і відновлено лише 1561 р. у Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (нині — с. Пересопниця Рівненської обл.). Тут було дописано Євангеліє від Марка, завершені Євангелія від Луки та Іоана, Післямова та Місяцеслов. Завершена робота 29 серпня 1561 р.

Рукопис було замовлено коштом волинських князів: княгині Анастасії Юріївни Заславської-Гольшанської Дубровицької та князів Чарторийських — зятем Іваном та донькою Євдокією. Про княгиню Заславську йдеться в післямові до Євангелія про те, що вона прийняла чернечий постриг з ім'ям Параскева і стала ігуменею цього монастиря. Зазначимо, що обидва роди належали до найвищої православної української еліти XVI ст., високоосвіченої та патріотичної.

Підготовка тексту рукопису здійснювалась грамотними фахівцями, імена яких залишилися в спеціальних записах. Вважається, що текст готували з благословення архімандрита Пересопницького монастиря Григорія, який виступав, ймовірно, і перекладачем та редактором; та переписувача — Михайла Василієвича, сина протопопа Сяноцького.

Я. Запаско вважав, що високохудожнє оздоблення Пересопницького Євангелія належить не одному, а принаймні, двом майстрам, які дотримувалися різних мистецьких уподобань. Отже, окрім писаря Михайла Василієвича, оздоблювачем-мініатюристом була ще одна людина іншого мистецького бачення. Вчений констатував, що в художньому оформленні Пересопницького Євангелія повною мірою відбито співіснування різних стильових напрямів, яке характерне для всього українського мистецтва того часу.

Отже, відповідь на запитання про особливу цінність та вплив ПЄ на сучасників та нащадків лежить у його національному дусі.

На думку дослідниці графіко-орфографічної специфіки письма Л. Гнатенко, у переписуванні тексту брав участь ще один писар, про що свідчить палеографічний аналіз текстової графіки. Його ім'я не було зазначено, вважає дослідниця, тому що він виконував лише роль копіїста.

Почерки писарів пам'ятки, зокрема Михайла Василювича, вражають красою й майстерністю виконання. Літери великі, чітко виписані, широкі букви ритмічно чергуються з вузькими; яскраво виражене контрастне співвідношення між потовщеними головними літерами й дуже тонкими, майже волосяними, додатковими штрихами надає їм особливого декоративного ефекту. Графічній виразності та естетичній привабливості письма сприяє й те, щодо висоти літер використовувався помірний інтервал між рядками, а вся площа тексту має форму суворо вивіреного прямокутника. Такі високі мистецькі якості письма Пересопницького Євангелія дали право одному з перших його дослідників — О. Грузинському визначити рукопис як такий, що не має собі рівних серед відомих нам давніх рукописів і палеографічних зразків за твердістю, красою, витонченістю й довершеністю; малюнок його почерку не поступається орнаменту.

Загалом письмо ПЄ чітке й акуратне. Як зазначав П. Житецький, у ньому присутнє дивовижне поєднання давньоукраїнської манери письма з новітньою.

Сьогодні можна лише дивуватися майстерності переписувача. Цей рукопис є зразком рукописно-книжкового мистецтва свого часу, а багато в чому він є корисним і для сучасних видавців. Його сторінки, поле тексту, ілюмінація — мініатюри, заголовки та ініціали на початку тексту, колонтитули, рубрикаційні ознаки, глоси зроблені за всіма канонами найвищих вимог книжкової естетики, що характеризує високий рівень середньовічної культури. Вони, передусім, спираються на гармонію принципів «золотого перетину», у чому можна переконатися, порівнюючи поле сторінки та поле тексту, розташування прикрас, заставок, ініціалів, рубрикаційних знаків, обрамлень, сигнатур тощо. Текст розміщений в один стовпчик на 20 рядках. Показчики читань розміщені на полях. Сумарії та глоси вписані в текст і обведені рамкою.

Структура ПЄ традиційна для XVI ст.: передмова; чотири Євангелія з показчиками чорнописаних глав та передмовою; післямова до книги Місяцеслов; показчик читань на всяку потребу та ін. Отже, рукопис має єдиний композиційно та технічно завершений вигляд, що підкреслює його естетичну функцію та зручність для читання.

Текст Пересопницького Євангелія, за зразком східнослов'янських перекладів, поділений на глави, кожна з яких починається із сумарія, вписаного в рамку. Текст кожного Євангелія розділено на зачала. Поділ тексту та нумерація зачал здійснені за давньою слов'янською традицією. Постійно наявні глоси виділені рамкою й розміщені безпосередньо в тексті, іноді на полях рукопису.

У текстах усіх чотирьох Євангелій, на полях, крім позначення звичних глав і зачал, вказані чорнописані глави.

Михайло Васи́лієвич, основний писар пам'ятки, зробив три головні атрибутивні записи про походження ПЄ, його переписувачів, благодійників, зазначив дати та місця написання.

Не можна не згадати про внесок Івана Мазепи в історію збереження рукопису. Він зробив нову оправу (оклад), прикрасив його коштовним камінням та подарував рукопис 16 квітня 1701 р. Переяславському кафедральному собору, про що свідчить вкладний запис: «Сіє Евангеліє прислано й дано есть от Яснoвельможного Его Милости Пана Іоанна Мазепы, Войск его царского Пресветлого Величества Запорозки обох сторон Днепра Гетьмана и славного чина Святого апостола Андрея кавалера до Престола Переяславского Епископского, который от его ж ктиторской милости создан, обновлен и драгоценными утвари церковными украшен при преосвященному епископе Захаріи Корниловиче. Року 1701, Априля, 16 дня».

Оскільки книгою користувалися впродовж століть, оправу рукопису довелося міняти не менше трьох разів.

Походження пам'ятки, палеографія та мова ґрунтовно досліджувалися багатьма вченими. Ще 1837 р. в бібліотеці Переяславської семінарії її віднайшов і увів до наукового обігу О. Бодянский, який уперше дослідив її мовні особливості та художнє оздоблення. Згодом, в 1911 р. О. Грузинський видав працю «Пересопницкое Евангелие как памятник искусства эпохи возрождения в Южной России в XVI веке», де ґрунтовно проаналізував текст пам'ятки. Окрім згаданих вчених Евангеліє вивчали В. Перетц, Г. Павлуцький, М. Думитрашко, І. Огієнко, О. Назаревський, Є. Маслов, П. Плющ, В. Німчук та ін. Рукопис досліджували під час його перебування в Переяславі Тарас Шевченко та Михайло Максимович. Художні особливості ПЄ вивчали В. Стасов та найбільш ґрунтовно український мистецтвознавець Я. Запаско.

Осібнo хотілося б наголосити на внесоку у вивчення ПЄ І.П. Чепіги, яка майже 30 років його досліджувала і представила аналіз мовних особливостей та походження, склала надзвичайно трудомісткий словопоказчик, а відтак уможливила подальше його використання істориками та філологами-славістами.

Письмо та графіко-орфографічні особливості рукопису були проведні Л. Гнатенко, якій також належить значна роль у підготовці академічного видання. Складне завдання передачі інформаційними засобами українського тексту XVI ст. вирішила І. Остапова.

Загалом на сьогодні утворилася потужна школа дослідників цієї рукописної пам'ятки староукраїнської мови та мистецтва.

У 2001 р. Інститут української мови НАН України здійснив транслітероване видання Евангелія із науковим опрацюванням. Наклад книги становив 50 примірників. Уперше факсимільне видання побачило світ у 2008 р. за сприяння Київської митрополії УПЦ спільно з НАН України і видавничим домом «АДЕФ-Україна».

Нині ця духовна святиня набула значення і як політичний символ нації: із 1991 р. стало традицією під час присяги Президента на вірність українському народові поряд із Конституцією України та Актом проголошення незалежності України класти Пересопницьке Євангеліє як найдорожчу національну святиню.

Нині ця Книга над Книгами виконує ще й роль духовного зв'язку поколінь, віддзеркалює тяглість традицій у пам'яті людей, свідчить про багатогранність світогляду українського народу, що впродовж віків був сформований православною культурою, українською мовою як об'єднуючою силою нації, історичною традицією книгописання як засобом формування менталітету, національних естетичних уявлень того часу, що насправді як для XVI, так і XXI ст. є дуже близькими та зрозумілими. У цьому є невмируща сила рукопису, який став символом незалежності нашої держави, нашим духовним оберегом.

Liubov DUBROVINA,
*Doctor of Historical Sciences,
Corresponding Member of NAS of Ukraine;*
Iryna VOITSEKHIVSKA,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor*

SPIRITUAL SYMBOL OF THE UKRAINIAN NATION

Abstract. The article is dedicated to the Peresopnytsia Gospel, which is an excellent example of Ukrainian painting and manuscript, and a symbol of establishment of the living Ukrainian language. History of creation, spreading and usage of the outstanding monuments of Ukrainian culture has been attracting attention of scientists such as historians, art historians, archivists, bibliographers-codicologists, museologists and a lot of cultural professionals for over 450 years. In their article the authors drew attention to the high art performance of the lettering of the Peresopnytsia Gospel that gave specialists the right to define the manuscript as such one that had no peers among famous old manuscripts and paleographic samples in terms of hardness, beauty, elegance and perfection. This spiritual relic gained importance as political symbol of the nation as well. Starting from 1991 it has been become a tradition to put the Peresopnytsia Gospel, as the most valuable national relic, near the Constitution of Ukraine during the President's oath of office. At present this Book of Books fulfils a function of spiritual liaison between generations, reflects the continuance of traditions in people's memory, shows manysidedness of Ukrainian nation's worldview, that has been shaped by the orthodox culture, the Ukrainian language as a unifying force of the nation, the historical tradition of the bibliography as an instrument of the mentality formation throughout the centuries. There is an undying strength of the manuscript, which became the symbol of the independence of our country and our spiritual talisman.

Keywords: the Peresopnytsia Gospel, manuscript, Ukrainian painting, national relic, orthodox culture.